

ԿՐԻՐԿՐՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Բ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒԳՈՎԱՅԻ

(1446-1477)

Մուսարէկեանէ ետքը Յովսէփ անուն մէկը կաթողիկոս նշանակուած է Մաղաքիա Դպրի կազմած ցուցակին մէջ, որ ծանօթ չէ մէկի ուրիշ կողմէ: Ըստ Չամչեանի աշխարհիկ ոճ է Յովսէփ, որ նստած է առանց օծումի, և ազգը բնաւ չէ ընդունած անոր կաթողիկոսութիւնը (Չամչ. Գ. 485):

Իսկ Առաքել Դավրիթեցիին 1437ին Յովսէփ կթղ. մը կը գնէ իբրեւ յաջորդ Կոստանին Վանկացի: Օրմանեան, թուականները և զէպքերը քննելով, կ'եզրակացնէ « թէ Դավրիթեցիէն Յովսէփի տրուած 1437 թուականը չկրնար երբեք նկատի առնուիլ իբր Վանկացիին կաթողիկոսութեան վերջը, քանի որ Վանկացիին 1438ին զօրծելը, և 1439ին մեռնիլը հաստատուն վիճակութիւններով ճշգրտած է: Իսկ Յովսէփը պէտք է կաթողիկոսութեան թեկնածու, և ամէն միջոցները անխտիր զօրծածող մէկ մը ճանչնալ, որ ամենայն հաւանականութեամբ ոչ իսկ եպիսկոպոս եղած է: Նա իւր նպատակին հասնելու համար Վանկացիին կեանքին ալ դաւաճանած է, և թրեւս բռնի կերպով հայրապետանցին ալ տիրացած է, բայց Սոսյ հայրենակութիւնէն ընդունուած չէ, և եպիսկոպոսներն ալ օծումը զրացած են, և իրենց մէջ միանալով և ժողովուրդն ալ թիկունք առնելով, իրենցմէ մէկը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացուցած են: Այս կերպով անցած է 1439 տարւոյ մնացորդը Վանկացիին մահուանէ ետքը, կատարելապէս անխախտութեան և կաթողիկոսական աթոռին բռնաբարձման միջոցը, որուն վրայ հնար չէ ընդունիլ բռնակալ Յովսէփի անունը, որով Յովսէփ Գ. կոչուածը՝ անգոյ կաթողիկոս կը դաւնայ » (Ազգայն. 2088-89):

Օրմանեան, խօսելով Մուսարէկեանի յաջորդին վրայ, կ'ըսէ. — « Անոնք որ կիւրկիոյ մասնաւոր աթոռը՝ ոչ թէ Կարա-

պետ Եւզոկացիէ, այլ Դրեղոր Մուսարէկեանէ կը սիրեն սկսիլ, աթոռին աւելի փայլ մը տալու փափաքով, Մուսարէկեանի և Եւզոկացիին մէջտեղը Յովսէփ կթղ. մը կը գնեն Մաղաքիա Դպրիին յիշատակադրէն քաղելով (ՍԻՍ. 218):

Այդ Յովսէփը միեւնոյնը պէտք է բլլայ որ Վանկացիէն ետքն ալ կաթողիկոսական աթոռը ձեռք ձգելու աշխատեցաւ, և եթէ առիթ գտաւ իւր ստանձութիւնները նորոգել, անշուշտ այլեւս Մուսարէկեանց չկար, և բնական եզրակացութեամբ, և ոչ թէ մըտացածին կարծիքով, կը հետեւի Մուսարէկեանցի կամ մեռած և կամ տեղը լրացած և հեռացած բլլալը: Մենք դժուարութիւն պիտի չհանէինք սպանութեան պարագան ալ ենթադրել, և վեց սպանեալ կաթողիկոսներէն ետքը, եթեներորդ մըն ալ աւելցնել այդ շարքին, ինչ որ Աջին զօրութեան կամակից կրիիկեցի եպիսկոպոսներուն նպատակէն օտար պիտի չբլլար » (Ազգայն. 2118-19):

Որչափ խառնակ ու մթին են ժամանակն ու զէպքերը, այնչափ ալ անբուական են Օրմանեան Սրբազանի ենթադրութիւններն զանոնք պարզելու և լուսաբանելու համար:

Միայն կարելի է Դավրիթեցիին և Մաղաքիա Դպրիին նշանակած Յովսէփներն նայնացնելու ենթադրութիւնը, որով Յովսէփի մը գոյութիւնը կը հաստատուի, բայց չի հաստատուի անոր կաթողիկոսութիւնը:

Հետեւաբար 1441էն մինչև 1446-47, Եւզոկացի Կարապետին կաթողիկոսութեան սկիզբը հինգ տարիներու միջոց մը կայ: Մուսարէկեանը ո՛ր է այս միջոցին. բացակայ է իր աթոռէն թէ մեռած է:

Եթէ իրեն վերադրեալ նամակը, որ ինչպէս տեսանք, 1450 Ապրմ. 4 թիւը կը կրէ, եթէ իբր ք իրենն է, այն առն կրնայ ենթադրուիլ որ Մուսարէկեան բացակայ էր աթոռէն և Եփրատոս կը գահուէր, և իր բացակայութեան միջոցին է որ պատահեցան Յովսէփի խառնակութիւնները, և թրեւս Մուսարէկեան զախճանեցաւ Եփրատոս (Դահիթէ), և Յովսէփի կաթողիկոսութիւնն ալ մերժուելով, Մուսարէկեանէն մինչև Կարապետ Եւզոկացի հինգ տարիներու միջոցը բացուեցաւ:

Մուսարէկեանի վրայ գրելու ատեն զիտել տուինք թէ Ալիշանի զործածած ժամանակագրութիւնը մեկ տարի պարապութիւն կը դնէ Մուսարէկեանի եւ Եւզոկացիի միջեւ, փոխանակ ճիշդիւ։ Եթէ արժանահաւատ է այդ աղբիւրը, եւ հաւանաբար է՝, այն ատեն պէտք է բռնել որ ժամանակագիրը ոչ միայն կ'անգիտանայ Յովսէփի մը գոյութիւնը կամ աչոր գայթակգութիւնները, այլ նաեւ Մուսարէկեանի անմիջական յաջորդ կը նկատէ Էւզոկացին, որով նաեւ անուղղակի կերպով նշանակած կ'ըլլայ Մուսարէկեանի մահուան թուականը, 1451, ինչ որ կը մօտենայ Մուսարէկեանի վերագրուած նամակի թուականին, 1450 Սպտմ. 4։ Եւ այս պարագային, ինչպէս որ զիտել տրուինք արդէն, հարկ չի մնար ժամանակագրին 26 թուականը սրբագրել եւ ընել 36 բառ Ալիշանի։ Վասն զի ժամանակագիրը կ'ըսէ թէ Եւզոկացին յաջորդէ Մուսարէկեանի՝ աթոռին մեկ տարի պարապութիւնէն ետքը եւ 26 տարի կաթողիկոսութիւն ըրաւ եւ վախճանեցաւ։ ԶԻՉ = 1477 թուին։ Արդ՝ եթէ 1477էն իջնենք 26ը, կը մնայ 1451։

Կալով Եւզոկացիին, զմթախտաբար ծանօթ չէ իր ծագումը։ Ժամանակակից թովմա Մեծոփեցին անցողակի յիշատակութեամբ մը կը բաւականանայ երբ կ'ամբաստանէ Վիրապեցիի աթոռադրկութեան պատասխանատուներուն գլխաւորը, Հերմոնի վանքին առաջնորդ Կորյոփի Յովնանէն վարդապետը, եւ կ'ըսէ. — «Դուն, ականջներով խուլ, սպիտակ մօրուք, որ զեղնեցած ալ է, զերեզմանի մօտեցած ես, դո՛ւն խափանեցիր Հայոց ուղղափառ աստուածաբանութեան զարօցները. իսկ Աստուած ազատեց (Աթոռը?) Կիլիկիցիներու Աղբարմայոյրենիկը(*) Լուսաւորչի քահանայապետութեան մէջ մտած արատէն ու բիծէն. Աղթամարի բանագրանքն ու կապանքը օրհնութեան փոխեց. իսկ դուն ամէնուն

բերանը բացիր։ Եւ Կիլիկիցիներ լսեցին քու տգիտութեան ու անհամութեան լուրը, եւ զտան աշխարհական երեց մը («զտեալ երեց մի աշխարհի») Կարապետ անունով, որ անունակ ձեռնադրուած էր, նորէն նախառնական հասարակարգիկոս դրին. անէծքներով եւ անուղղայ վարքով նորէն կ'ազէին կործանել Հայերը. դուն ասոնց համար գատաստանին օրը ի՞նչ պատասխան պիտի տաս Քրիստոսին (Մեծոփ. 84-85)։ Ասկէ կը հետեւի թէ Եւզոկացի Կարապետ շուշտակ քահանայ մըն էր, որ եպիսկոպոս եղած է Եւզոկիոյ վրայ, եւ յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնն ալ ձեռք բերած է։ Եւզոկացի կրնայ նշանակել թէ՛ բնիկ Եւզոկացի, եւ թէ՛ եպիսկոպոս կամ Առաջնորդ Եւզոկիոյ։

Իսկ Չամչեան սա՛ տեղեկութիւնները կ'աւանդէ Եւզոկացիի մասին. — Երբ մեռաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը, այն է Գրիգոր Մուսարէկեանց, Սիսիկ Կարապետ վարդապետ մը, որ Կիրակոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, զիմեց Կիլիկիոյ ամիրային, որ Եգիպտոսի սուլտանին իշխանութեան ենթարկուած էր, խոստացաւ անոր ամէն տարի երեք հարիւր դիկան վճարել, եւ առաւ անկէ Սիսի կաթողիկոսական իշխանութիւնը. վասն զի զեռ Սիս Եգիպտոցիներու իշխանութեան ներքեւ էր, եւ այդ պարտքը ետքն ալ մնաց. եւ երբ Օսմանցիք տիրեցին Սիսին, անոնք սկսան անել զայն, եւ պատմիչը կ'ըսէ թէ այս տուրքը կուռեցաւ Քեշիշ անձնի (Չամչ. Գ. 491)։

Կարապետ Կթղ.ին եթէ ծագումը ծանօթ չէ, բայց իր զործունէութեան մասին ներբողալից Յիշատակարան մը հասած է մեզի, հանուած ճաշոցէ մը, զոր գրած է Մինաս սարկաւազ մը, յԱրապկիր, 976 = 1446ին։ Այդ ճաշոցը Կարապետ կթղ. ստացած է իբրեւ յիշատակ իրեն, իր ծնողաց, իր եղբոր Պարոն Առաքելին եւ ասոր որդւոյն Տէր Գրիգորին եւ իր բոլոր արեան մեծաւորաց(*)։ Այս Յիշատակարանին

(*) Աղբարմայ կամ Ալբարմայ թիւրքերէն է եւ կը նշանակէ հոս փոխադրուած, փոխաւած հայադասանութիւնէ՝ ի յատկանշաւանութիւն, նաեւ նաեւ տեղէ տեղ փոխադրուած համբարդի կամ ապրանքի մը պէս։

(*) Ալիշան Կարապետ Կթղ.ին եղբոր Առաքելին տոհմագիծը կազմած է, որուն համեմատ Տէր Գրիգորն է Եպիսկոպոս Հարսեմէճոյ (Սիսուան էջ 223. 2մտ. Նոտար Հայոց էջ 157, թիւ 166 Ա. Ետարանի Յիշատակարանին հետ)։

բնագիրը սեփականութիւնն է Անտոնեանց Մատենադարանին (Օրթաքէոյ, Կ. Պոլիս), իսկ պատճենը հրատարակուած է Ալիշանի կողմէն (Հյպսմ. էջ 575. Հմմտ. Ազգայն. էջ 2119, 2139, 2142):

Յիշատակարանին մէջ չէ նշանակուած թէ ո՞ր տարին Կարապետ Կթղա. գնած է այս ծաղոցը: Բայց այնպէս կ'երեւի թէ իր կաթողիկոսութեան առաջին տարիներուն մէջ. որովհետեւ իր կաթողիկոսութեան հաստատութեան վերաբերեալ գործառնութիւնք արձանագրուած են այս Յիշատակարանին մէջ. ըսել է ծաղոցի գրութեան թուականէն (1446) ետքը, մինչեւ 1450-51 տարիներու ընթացքին:

Այս Յիշատակարանի համեմատ Կարապետ Կթղա. է՝ «հանճարեղ և կորովամիտ, քաջ հոգեւոր եւ վարդապետ աստուածաբանութեան, անտարակոյս գիտող եւ խոհեմ, մեկնող հին եւ նոր աստուածաշուքի կտակարանաց, մանաւանդ առնող եւ ուսուցող», եւ այլն:

Այս Յիշատակարանի մէջ երկիցս կը շեշտուի թէ «վերսին կրկին նորոգեալ զարոն մայրամաղափա՝ Կիլիկիոյ», կամ «այս երջանիկ հայրապետ Տէր Կարապետ կաթողիկոս՝ եկեալ ի Թօթաթոյ եւ վերսին հաստատաց զՍուրբ արքուն Լուսաւորչիս ի մայրամաղափ Կիլիկիոյ, զոր հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անշայտ լինելոյ Սուրբ Աշին մերոյ Լուսաւորչին. և յետոյ զբռնեալ նորոգեաց զսուրբ աթոռս»:

Կարապետ իր նորոգեալ Աթոռը հաստատած է «ի յաստուածաբնակ սուրբ ուխտս Տէր Պողոսի, որ կայ ի հարաւախողմն փաղափս Սոյոյ, ընդ հովանեաւ Վանկոյ Սուրբ Նշանիս եւ Սուրբ Աթոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին, և մօրն Տիրամօր Աստուածամեկն՝ Աննայի, յորոյ անուն կառուցեալ կայ եկեղեցի»(*):

Կարապետ Կթղա. անշուշտ իր պաշտօնը ճանչցնել եւ հաստատել տալու համար եւ զիպտոս կ'երթայ, Երուսաղէմի գլխով: Երուսաղէմ կը ճգնուէր պարտքերու եւ հարստահարութեանց ներքեւ: Կ'ուսուցնա-

սիրէ կացութիւնը, Ս. Յակոբայ բոլոր սրբութիւններն ու սպասները «ի ձեռս այլապէս աւանդ կային»: Կ'անցնի եղիպտոս սուլտան Տահիրի ներկայանալու, որուն յաջորդած էր սակայն Ապուսահա Զաքար, որ մեծապէս կը պատուէ Եւդոկացին, մեծագին խիլաներ և պարգևներ կուտայ անոր և կը հաստատէ անոր կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Կարապետ, ուժով ցած սուլտանական հաստատութեամբ, կըրկին կու գայ Երուսաղէմ, կ'ազատէ Ս. Յակոբ իր բոլոր պարտքերէն «և զսրբութիւնն ի յանօրինաց», և առօք փառօք կը վերադառնայ Սիս:

Պէտք է դիտել որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ թէ՛ Կիլիկիոյ թագաւորութեան շրջանին և թէ՛ 1441էն յետոյ, Երուսաղէմի վրայալ կը տարածէին իրենց իշխանութիւնը: Ս. Յակոբայ աթոռակալները «Եւպիսկոպոս Երուսաղէմի» են զեռ: Պատրիարք աթոռորդ անագան կը գործածուի:

Եւդոկացին ուրեմն յայտնի իրաւասութեամբ մըն է որ անձամբ կու գայ Երուսաղէմ և կը կարգադրէ Ս. Յակոբայ պարտուց խնդիր:

Շատ ուշագրաւ է Երուսաղէմ գրուած Դանձարանի մը Յիշատակարանը, որ զօրախտաբար թուական չունի, բայց գրուած է «ի կաթողիկոսութեանն Հայոց Տեառն Կարապետի, և յեպիսկոպոսութեանն Սուրբ Քաղաքիս Երուսաղէմայ Տէր Մեսրոպայ և Տէր Արամանի, և այլ ամենայն միաբանացս Սուրբ Յակոբայ. ամէն» (Նօսարք Հայոց, էջ 18-19. Հմմտ. ՍԻՈՆ. էջ 16):

Ուշագրաւ է Յիշատակարանն անոր համար որ Երուսաղէմ կը գրուի այդ, և էջմիածնի Կթղա. չի յիշուի հոն, այլ կը յիշուի Հայոց կաթողիկոս Տէր Կարապետ, որ է նոյն ինքն մեր Եւդոկացին. որովհետեւ ասոր ժամանակակից են Երուսաղէմի Մեսրոպ և Արաման աթոռակից եպիսկոպոսները 1445-1446 (Յերդն. Պսրփն. Երաղմ. էջ 49-50):

Դարձեալ ուշագրաւ է Ս. Յակոբայ մատենադարանին թիւ 12 ձեռագիր ծաղոցին (գրուած ի Սուլիսաթ, ՊԻԶ=1377ին) վերջին յիշատակագրութիւնը, ուր կ'ըսուի — «գրեցաւ ի թվ. ՋԺ (= 1461) ի Հայրապետութեան Տէր Կարապետի, և յեպիսկոպոսութեան Տէր Պետրոսի. և Քրիս-

(*) «Ուխտս Տէր Պողոսի» բռնածը, կը նշանակէ Պօղոս Կաթողիկոսի շինել կամ վերաշինել տուած Վանքը յանուն Ս. Աննայի, ՊԷԲ=1423ին (Սիսուան, էջ 540-41):

տասի Աստուծոյ մէքս փառք յաւիտեանս.
ամէն»։

Էջմիածնի Աթոռին վրայ Ջալալբէկեան Գրիգոր կաթողիկոս է 1443-1465, և այս յիշատակագրութեան մէջ 1461-ին չի յիշուիր անոր կաթողիկոսութիւնը, բայց կը յիշուի Կարապետինը։

Մինչ 1454ին, Տիվրիկ նահանգի Խուռնայի վանքը գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. «Եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կարապետի և ի միւս հայրապետութեան արեւելեան կողմանց Տեառն Գրիգորի» (Կոլոս, էջ 119)։

Կարապետի Կերկարառե կաթողիկոսութիւնը խաղաղ չեղաւ քաղաքականօրէն։

Մէլիք-Էօմէրի յաջորդները վաղուց ի վեր կը բռնանային Սիւսի վրայ և կը հարստահարէին ժողովուրդը և Եկեղեցին։ Ասոնց նախահայրերէն մին, դարձեալ Մէլիք-Էօմէր մը, թունաւորեց Թէոդորոս Բ. Կթղսը. 1392ին։ Եւ ասոնց հարստահարութիւնը այնքան անտանելի կ'ըլլայ Եւզոկացիի օրով, 1461ին, որ Սիւսի բոլոր Տաճկներն ու Հայերը կը միաբանին երզումով ու դաշինքով, որպէսզի ձերբակալեն Մէլիք-Էօմէրը և սպաննեն։ Դիրք կը բռնեն Դարպասի ներքին դրան մէջ, ոմանք ալ պարսկացի վերայ կ'ըլլեն, Պուլղ Դումս վերեւ, բայց բռնաւորը կը ծակէ պարսկալը, ներս կը մտնէ և բուռն ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ և երկու կողմէն կարեւոր կորուստներ կ'ունենան։ Բռնաւորը կը յաղթէ, այնպէս որ Թշնամիք նոյն իսկ կը մանեն Կարապետ կթղի. կաթողիկոսարանը և կը թալանեն վանքը, Սուրբ մկրտնը և բոլոր Սրբութիւնները (Սիսուան, էջ 544)։

1468 Յունիս 2'ին ալ Շահ-Սուար Ա. Գերմանիկի թագաւորի որդին, կը բռնանայ, կ'ուզէ սպաննել կաթողիկոսը և զբաւել Սիւսի բերդը, ուր ամրացած էր Սիւսի Պարոնը՝ Չագամ Պէկ. ութ հեզ պատերազմ կ'ընեն, շատ տաճիկներ կ'սպաննուին, վերջապէս սաստիկ պաշարումի հետեանքով «Սահեյրֆն անկեցան և տվին զբերդն» Դիւմ. 2'ին։ Շահ-Սուար իր կողմէն պարոն կը կարգէ Սիւսի վրայ Շարանկեր կամ Շարանկեր անուն մէկը, որ 1469ին ուր քրիստոնեայ կը բռնէ և հորը կը զնէ. և շատեր կը փախչին ու կ'ապաստանին

Կոպխատու բերդը, զորս սուա երզումով և 12,000 զրէի. փրկանքով բերել կուտայ Սիւս, և զրժելով իր երզումը՝ բոլորն ալ հորը կը զնէ, և կը կողոպտէ անոնց բնակչութեանը, ձիերը և լողակը. երեք ալ տաճիկ կ'սպաննէ. բայց Հայեր ուղղակի զիմում կ'ընեն Շահ-Սուարին, և անոր հրամանով հորէն կը հանեն բանտարկուած քրիստոնեաները։

Նոյն տարին էրիւ Ֆախի անուն մոլեռանդ մօլա մը՝ Թիւրքմէններու հետ «գողութեամբ» կը մտնէ բերդը և կը կողոպտէ բոլոր սրբութիւնները։

1469-70 ին «մահաբաւամբ» մը երեւան կ'ըլլէ «Ընդ ամենայն երկիր», որուն զոհ կ'երթան շատ կարգաւորներ, իշխաններ և տանուէրներ, ինչպէս նաեւ Աջպան Հեթում ապիսակ երէցն Խաղոնց։ Կ'ըսուի թէ այս մահաբաւամբի առթիւ զրեց Մրկրտիչ Նաղաշ իր երկու տաղերը. Տղայոց և Իշխանաց վրայ. Արարիլն արարածոց և Երազ և եւ սուս, եղբարք։

Շահ-Սուար, որ իր այս աւերումները կ'ընէր Եզրպտոսի իշխանութիւնէն հանելու համար Կիլիկիան և զբացի երկիրները, հասած էր մինչև Դամասկոսի սահմանները, այս արշաւանքներու առթիւ հազար տուն այլազգի քերաւ և զանոնք քնակեցուց Սիւս փաղախն մէջ։ Իսկ ինքն Շահ-Սուար վերջապէս բռնուեցաւ մօմանդի բերդին մէջ և Դահիւրէ տարուելով սպաննուեցաւ 1473ին (Սիսուան, էջ 227 և 544)։

Ինչպէս որ կ'երեւի այս տեղեկութիւններէն, Կարապետ Կաթողիկոսի ատեն, ստուար հայութիւն մը կար գեռ Սիւսի մէջ, այնքան աւերներէն ու տեղահանութիւններէն ու զաղթերէն ետքը, որ ազատութիւն և ազնուականութիւն կը վայելէր, և Հայոց կաթողիկոսը փայլուն և ազդեցիկ դիրք ունէր։ Անշուշտ, Հայերուն թիւը և ազդեցութիւնը հակադրուելու համար է որ Շահ-Սուար հազար տուն տանիկ կը բերէ Դամասկոսի կողմերէն և կը բնակեցնէ Սիւսի մէջ։

Այլիւս՝ Կարապետ կթղսի. վերեւ յիշուած յիշատակարանը հրատարակելով Հայաստանում մէջ, սա՛ ծանօթութիւնը կցած է ատոր. — «Էջմիածնի աթոռոյն գեռ նոր

հաստատման անհաւան ըլլալով՝ գրող Յիշատակարանին, ճոխապէս գովարանէ հին աթոռոյն Սոյ բնարեալ կաթողիկոսը »։ Իսկ Օրմանեան այս գիտողութենէն տարուելով հանդերձ, կ'ըսէ. — « Կարապետի տրուած գովեստները հարկաւ կրիլիկեցիի մը շուայութիւններ են (ՀՅՊՏՄ. 575) . սակայն ամէն առթի մէջ՝ ճարպիկ և գործունեայ և մտաւոր կարողութեան ալ տէր անձ մը եղած կը տեսնուի » (Ազգայն. 2140-41) :

Դժբախտաբար պատմական ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին այսպիսի « ճարպիկ և գործունեայ » կաթողիկոսի մը գործունէութեան մասին. վասն զի կարելի չէ ենթադրել որ այսպիսի գործունեայ անձ մը երեսուն տարի պաշտօնավարէ և յիշատակելի ուրիշ գործեր չունենայ :

Զոր օրինակ այն ատեն ինչպէս էին Սիսի և Էջմիածնի յարաբերութիւնները, Կարապետ ինչ գիրք բռնեց հանդէպ Էջմիածնի, և Էջմիածնի ինչ գիրք բռնեց հանդէպ Սիսի. դարձեալ Էջմիածնի աթոռին վերահաստատումէն ետքը, կրիլիկոյ աթոռին իրաւասութիւնը ո՞րչափ ամփոփուեցաւ, այսինքն որո՞նք եղան երկու աթոռներուն թեմական սահմանները : Ի հարկէ այս խնդիրը ինքնին պիտի յարուցուէր, որովհետեւ մինչև ժե. դար այսպիսի խնդիրներ յուզուեցան երկու աթոռներու միջև :

Օրմանեան Սրբազանի տեսութիւնը հետեւեալն է այս մասին. — « Քանի որ Գրիգոր Էջմիածնի մէջ կը նստէր Ճիհան չահի հովանաւորութեամբ, և Կարապետ Սիսի մէջ հաստատուեցաւ Չաքմաքի պաշտպանութեամբ, բնական էր որ անոնց պետական սահմաններն ալ կաթողիկոսներուն իրաւասութեան գիծերն ըլլային, անոնց սահմաններէն անդին եղողներն ալ սահմանակիցներուն կապուելով, առանց որոշ և հաստատուն սահմանադիմ մը ունենալու, որով սահմանի վրայ եղող քաղաքներ շարունակ մէկէն միւսին կ'անցնէին : Այս խորհրդածութիւններէն կը հետեցնենք թէ կրիլիկայէն զէպ արեւմուտք, Գարամանցիներուն և Օսմանցիներուն հպատակ Հայերն բնական կերպով մը Սիսին կապուեցան, մանաւանդ որ մինչև քանի մը տարի առաջ Սիսը հայրապետանոց ճանչնալու վարժուած էին, և Էջմիածնի իրենցմէ հետո էր և յարաբերութիւնները դժուար :

Այդ մեր կարծիքին հաստատութիւն կուտայ Եղոկացի Կարաբապետէն չուրջ 150 տարի ետքը կազմուած ցուցակ մը, ուր իբր Սոյ աթոռին ենթարկեալ վիճակներ կը նշանակուին կրիլիկայէ գատ, Երուսաղէմ, Հալէպ, Կիպրոս, Նէոկեսարիա, Անկիրիա, Կոստանդնուպոլիս և Թեսաղոնիկէ (Պէն. Ա. 823) : Ինչ որ կը ցուցնէ թէ Եգիպտոսի սուլթանութենէն դուրս, Գարամանցիներու և Օսմանցիներու ներքեւ եղող Հայերն ալ սկիզբէն Սիսի աթոռին յարած էին » (Ազգայն. 2143-44) :

Կարապետ կի՞ղի. ժամանակ կրիլիկոյ աթոռին թեմերուն վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ կիլ. Ժամանակագիրը, — « Սերաստիա իւր թեմովն, այսինքն իւր այալէթովն, Մարայ Սուլթանին էր, վասն որոյ եղև թեմ և վիճակ Սոյ. և այժմ Սերաստիա՝ Էջմիածնայ թեմ եղև. սակայն այալաթն, այսինքն՝ Կիւրին, Տարանտայ, Աշտի, Աղ-Տաղ՝ որ այժմ Պօզուխ ասի, և Զուգուրու հողն, սոքա Սոյ վիճակ են. նուիրակ և առաջնորդ նոցա ի Սոյ կու գան » (Սիւսումն էջ 539) :

Բ. Ե.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԱ ԵՐԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ

Գրեց՝ Բ. Ա. Կեօղիպէօյիւհան. Տպ. Գանիթէ, Զ. Պէրպէրեան. 1926. էջ 80 202.

Կան գիրքեր, որոնց անունը նախապաշարող է ի վնաս գործին արժէքաւոր բովանդակութեան : Եւ Կեօղիպէօյիւհանի ընտրած անունը իր գործին, առաջին առթիւ իսկ, կը նախապաշարէ բեզ թէ տափակ տխրոյտ մըն է ան. վասն զի, կ'ըսես, ինչ կապ ունի Ամենասուրբ Երբողոսիւն և Հայոսիւն իրարու հետ : Այս է պատճառը, որ այս գիրքը աթոռներով մնաց գրասեղանիս վրայ, աչքերուս առջեւ. և ես չուզեցի կարդալ, ժանաւանդ երբ հարեանցի ակնարկով մը գիրքին առաջին երեսները աչքէ անցուցի, աւելի եւս շնչատուցաւ նախապաշարումս և մէկդի դրի գայն : Աւելցո՛ւր ասոր վրայ գիրքը կարդացողներուն աննպատակաւորութիւնը, զոր չվարանցեան արտայայտել խոսակցութեան մը ընթացքին :

Բայց, վերապէս, արդար և ուղիղ չէր որ կապուած չնայ գիրքի անունէն ցայտող նախապաշարումին և տարուէի ուրիշներուն տպաւորու-